

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE SOUTH
OF UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH
AND EARLY TWENTIETH CENTURIES)

У статті на основі цілісного ретроспективного аналізу досліджено теоретичні аспекти розвитку просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в освітньому просторі Півдня України. Розкрито роль просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції, меценатів та товариств і благодійних організацій. Обґрунтовано періодизацію й виявлено тенденції просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України. I етап – 1850–1869 рр. – конфесійно-світоглядний, II етап – 1870–1889 рр. – науково-просвітницький, III етап – 1890–1917 рр. – національно-просвітницький. Схарактеризовано зміни у змісті, формах і методах просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Уточнено сутність поняття «просвітницько-педагогічна діяльність». Актуальність та необхідність дослідження зумовлена концептуальними положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті. За сучасних умов розвитку українського суспільства існує потреба формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації, розвитку гуманітарного мислення, глибокого вивчення, критичного осмислення й творчого використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів в освітньому просторі. Виявлення особливостей вирішення просвітницько-педагогічних завдань, відображення тенденції і механізмів різнобічної взаємодії прогресивної теорії та практики для педагогізації суспільства в Україні доцільно здійснювати на основі аналізу цих процесів в окремому регіоні. Інтерес становить Південь України. Визначено перспективні напрями використання історико-педагогічної спадщини просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах сьогодення.

Ключові слова: просвітницька діяльність, просвітницько-педагогічна діяльність, інтелігенція, Південь України, освітній простір, періодизація.

The article presents the results of the historical pedagogical research of educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the South of Ukraine (the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century). In the dissertation on the basis of a holistic retrospective analysis the theoretical principles of development of educational and pedagogical activity of intellectuals in the educational space of the South of Ukraine are researched. The role of educational and pedagogical activities intellectuals, philanthropists and societies and charitable organizations is revealed. The periodization of educational and pedagogical activity of the intellectuals in the South of Ukraine is grounded. I stage – 1850–1869 years – denominational worldview, II stage – 1870–1889 years – scientific and educational, III stage – 1890–1917 years – national-educational. Changes in the content, forms and methods of educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the South of Ukraine of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries were characterized. The essence of concepts “educational and pedagogical activity” is specified. The urgency and necessity of the research is due to the conceptual provisions of the National Doctrine of the Development of Education of Ukraine in the 21st Century. In today's conditions of development of Ukrainian society, there is a need for the formation of intellectual and cultural potential as the highest value of the nation, the development of humanitarian thinking, in-depth study, critical reflection and the creative use of the national spiritual achievement of the past to understand the latest phenomena and processes in the educational space. The identification of the peculiarities of solving educational and pedagogical problems, the reflection of the tendency and mechanisms of the versatile interaction of progressive theory and practice in order to pedagogy of society in Ukraine should be carried out on the basis of analysis of these processes in a separate region. The interest is South of Ukraine. The perspective directions of using the historical pedagogical heritage of educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the present conditions are determined.

Key words: educational activity, educational and pedagogical activity, South of Ukraine, educational space, periodization.

УДК 37.013. 42-058.23 (09.(477.72)
«18/19»

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-15-1-7>

Надеждіна І.М.,

канд. пед. наук,
викладач кафедри обліку
і оподаткування

Приватного вищого навчального
закладу «Міжнародний університет
бізнесу і права»

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Вивчення генези освіти, науки, культури за сприяння інтелігенції на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століття є важливим етапом комплексного дослідження проблем виховання і навчання. Співіснування релігійної, приватної, державної освіти, національного виховання передбачало активну просвітницьку діяльність представників німецької, єврейської, грецької, російської, української інтелігенції Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тенденції розвитку освіти в державі досліджуваного періоду вивчали П. Бутков, В. Вахтеров, В. Зеньковський, М. Краснов, С. Миропільський, М. Чехов та інші вчені. Безпосередньо просвітницьку діяльність громадських організацій вивчали Л. Березівська, Л. Вовк, Н. Гупан, Б. Євтух, Н. Ничкало, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз першоджерел свідчить про те, що наразі вже накопичено різнома-

нітний досвід і матеріали щодо окремих аспектів історії освіти на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття, проте недостатність уваги та відсутність з боку вітчизняних науковців системного вивчення просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України й зумовили вибір проблеми дослідження.

Мета статті – на основі ретроспективного аналізу розкрити зміст, форми й методи просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції зумовлена соціально-економічними, культурними потребами Півдня України другої половини XIX – початку XX століття. Активність духовної та світської інтелігенції зумовила активізацію розвитку освітнього простору регіону, де за досить короткий історичний період було започатковано школи різних типів (недільні, приватні, державні, національні школи, школи грамоти), гуртки, курси, читальні, товариства, притулки тощо. За умов полікультурного освітнього простору регіону духовні сили національних спільнот спрямовані на розбудову краю, розв'язання низки нагальних питань, а саме: облаштування будинків для сиріт, інвалідів і людей похилого віку, відкриття музеїв, бібліотек, спортивних майданчиків. Дослідження особливостей вирішення регіональних просвітницько-педагогічних завдань, з'ясування механізмів різнобічної взаємодії представників інтелігенції, їх ролі у педагогізації суспільства дозволяють проаналізувати специфіку впровадження прогресивних форм, методів та засобів освіти й зрозуміти роль інтелігенції у формуванні громадянина, його загальнолюдських і суспільних цінностей, поширенні принципів моралі, забезпеченні повноцінного розвитку.

Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції була покликана виконувати свідому та ініціативну роль у формуванні, збереженні та передачі національних цінностей, знань і традицій. У контексті соціально-культурних трансформацій зміна поколінь інтелігенції породжує наукові дискусії, на що впливають історичні, культурні, національні та інші чинники. Зазначене зумовлює варіативність смислового наповнення поняття «просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції», проте для визначення місця такої діяльності в структурі суспільства та соціальної ролі й функцій необхідним є розкриття поняття «інтелігенція».

Інтелігенція – це соціокультурна спільнота, представники якої вирізняються високим освітнім рівнем і творчим ставленням до професійної і суспільної діяльності, спрямованої на виробництво, поширення і збереження досягнень культури і загальнолюдських цінностей, та мають особливі психологічні і морально-етичні риси [1, с. 31]. До цієї групи належать науковці, інженери, тех-

ніки, вчителі, лікарі, працівники управління, митці, священнослужителі. Залежно від змісту, просвітницько-наукових функцій, які вони виконують, і типу освіти розрізняють інтелігенцію науково-технічну, інженерно-технічну, гуманітарну, медичну, військову, художню, педагогічну, комерційну, культурно-духовну. Отже, представників інтелігенції можна розподілити на дві групи – духовну та світську. З огляду на виокремлені риси, характерні для інтелігенції, та результати наукових досліджень є змога визначити роль інтелігенції в соціальній структурі суспільства. Поняття «просвітницько-педагогічна діяльність» у науковій та довідковій літературі використовується в різних контекстах, але загальним і поширеним є повідомлення будь-кому знань або їх поширення серед когось. Діяльність у цій сфері є найважливішою формою прояву життя людини, її активного ставлення до навколишньої дійсності [1, с. 185]. Отже, просвітницько-педагогічна діяльність ґрунтувалася на різних формах прояву: меценатство, спонсорство, філантропія, милостиня, опіка тощо.

З другої половини XIX століття на Півдні України були закладені міцні основи для формування ціннісних орієнтацій особистості, стійких норм моралі в умовах полікультурності регіону, адже вони формувалися не за традиційними зразками поведінки, а на підставі ситуацій, що склалися, з урахуванням власних інтересів та інтересів суспільства в цілому. Отже, освітній простір Півдня України другої половини XIX – початку XX століття був багатограним, оскільки важливим чинником освіти був виховний простір сім'ї, церкви, шкіл як державних, так і недержавних, виправних закладів, добродійних організацій, що утворювали єдину державну систему освіти й виховання, надаючи змогу долучитися соціально активній інтелігенції до просвітницько-педагогічної діяльності.

Проаналізувавши наукові розвідки педагогів, громадських і культурно-освітніх діячів, статистичні описи, календарі губернії, публікації на сторінках періодичних видань другої половини XIX – початку XX століття, законодавчу, нормативно-правову базу досліджуваного періоду, нами з'ясовано особливості розвитку просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України. На основі аналізу періодизацій учених (М. Кудла, Н. Морозова, Н. Побірченко, К. Самарцева), архівних матеріалів про освітні процеси досліджуваного періоду, виявлених тенденцій суспільно-педагогічного руху, прояву активності різних груп інтелігенції нами було виокремлено такі етапи просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття [1, с. 66–77]: I етап – 1850–1869 рр. – конфесійно-світоглядний (домінування впливу духовенства на просвіту населення, відкриття церковно-парафіяльних шкіл, здійснення

церковної опіки і благодійності), II етап – 1870–1889 рр. – науково-просвітницький (поширення вітчизняних досягнень науки і техніки, сприяння міжнародній науковій співпраці, відкриття бібліотек, книговидавництва, музеїв, участь у спільних експериментах, створення благодійних товариств за національною ознакою, фінансова підтримка студентів), III етап – 1890–1917 рр. – національно-просвітницький (поширення ідей національного відродження, організація курсів української мови, аматорських театральних колективів, популяризація української класики, народних свят, вивчення української історичної спадщини).

У основу цієї періодизації покладено соціальну активність у процесі реалізації мети, форм, засобів і методів діяльності представників інтелігенції відповідно до характеру, змісту, суспільних протиріч та соціально-економічних перетворень у регіоні. Серед форм педагогічно-просвітницької діяльності духовна інтелігенція практикувала проповіді, читання житій святих, світська інтелігенція – лекції, професійні курси, добродійні вечори, літературно-художні заходи з використанням «чарівного ліхтаря», народні читання, лекторії, добродійні бали, ярмарки, професійні курси, каси взаємодопомоги, призначення стипендій та сплату за навчання.

Освітній простір Півдня України другої половини XIX – початку XX століття вирізнявся специфічною полікультурною та конфесійною різноманітністю, що визначає особливості просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах полікультурності. Підґрунтям виховання дітей Півдня України була єдність національного і загальнолюдського ідеалів, норм, правил, цінностей. Розкриємо детальніше специфіку кожного етапу.

Конфесійно-світоглядний етап діяльності інтелігенції (1850–1869 рр.) характеризується тим, що проблема отримання освіти як дітьми, так і дорослими була вирішена просвітницько-педагогічною діяльністю громад та церкви. У цей період започатковується народна школа, функціонують церковно-парафіяльні школи, школи грамоти, притулки, семінарії, духовні училища, єпархіальні жіночі училища, товариства добродійності. Німецькі, єврейські школи були разом із церковними закладами впливовими центрами розвитку духовного життя населення Півдня України. Практично кожна колонія мала власну початкову школу при церкві. Представники общин та церков могли чітко контролювати та допомагати тим, хто потребував стороннього догляду (інвалідам, сліпим, глухонімім), вирішувати питання надання матеріальної допомоги чи допомоги у веденні господарства, запобігати скоєнню дрібних правопорушень чи вживанню алкогольних напоїв тощо. У межах національних колоній (німецької, єврейської, грецької, російської тощо) громади та церква сприяли розбудові в новому освітньо-виховному просторі

освіти, вивченню історії та збереженню самобутності на новій Батьківщині [1, с. 80–94].

Духовна інтелігенція практикувала такі основні форми освітньої роботи: проповіді, читання житій святих. Світська інтелігенція перевагу надавала лекціям.

Науково-просвітницький етап діяльності інтелігенції (1870–1889 рр.). На цьому етапі спостерігається трансформація політики держави щодо освіти народу, оскільки з'являється багато вільних селян, що потребує нових підходів до їх облаштування. До цієї справи долучаються вчителі, лікарі, промисловці [1, с. 95–123].

У регіоні стрімко розвивається промисловість, торговельний та морський флот, корабле- та суднобудування, комерційна справа, у сільській місцевості – нові форми ведення господарства. Виникає потреба в нових освітніх закладах, професійних училищах та курсах. Створюється низка закладів освіти та виховання. З'являються морехідні класи та училища, комерційні, військові, ремісничі училища, міські школи та училища, приватні школи та гімназії, різні курси, кадетські корпуси, ліцеї, університет. Завдяки громадсько-добродійній діяльності інтелігенції виникають притулки для покинутих дітей, забезпечується їх виховання та освіта з обов'язковим наданням навичок ремесла. Водночас із державними закладами освіти та виховання відкриваються недержавні, національні школи та училища, професійні училища, учительські курси та училища медичної освіти. Навчання в майстернях чи монастирях сприяло запровадженню такої форми, як всестанове навчання.

На розвиток освіти Півдня України вагомий вплив мало призначення земських і приватних стипендій від осіб духовної та світської інтелігенції, що дозволило долучитися здібним учням до навчання. Вимоги освітнього простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століття сприяли розбудові жіночої освіти. До цієї справи долучаються вчителі, лікарі, промисловці, науковці.

Основними формами діяльності в означений період стають професійні курси, добродійні вечори, бали, лекції, літературно-художні заходи з використанням «чарівного ліхтаря», церковні проповіді, народні читання.

Національно-просвітницький етап діяльності інтелігенції (1890–1917 рр.) ознаменований високими досягненнями в економічній, культурній сфері. Південь зобов'язаний саме безкорисній просвітницько-педагогічній діяльності інтелігенції, яка створила фундамент для розвитку системи освіти, культури, дозвілля в державі. Курс на національне виховання та боротьбу з традиційно самодержавними поглядами обрали такі культурно-просвітні товариства міста, як «Просвіта», Комітет народних читань, Комітет піклування про

народну тверезість [1, с. 123–176].

Прогресивність освітньо-виховного простору Півдня України засвідчує те, що діти родовитих дворян, чиновників, міщан та освічених селян були зацікавленими в отриманні освіти в гімназіях та реальних училищах, оскільки це давало змогу посісти інший статусний рівень у соціумі. Активна діяльність інтелігенції в умовах полікультурного освітньо-виховного простору Півдня України сприяла розвитку всіх верств населення. Показником такого прогресу є те, що на початок ХХ століття на Півдні України всі учні без урахування гендерної належності мали змогу отримати освіту. На цьому етапі держава повністю опікується питаннями освіти, проте за умови підтримки релігії, що залишається вірним помічником держави.

Дослідження діяльності інтелігенції на Півдні України, узагальнення наукових підходів до реформування українського освітнього простору, створення та аналіз депозитарію українського педагогічного досвіду тощо – усе це необхідно для розбудови освітньої системи. Характерною рисою сучасної історико-педагогічної думки є актуалізація інтересу до педагогічної спадщини минулого, переосмислення її ідей відповідно до нових вимог і викликів. Здійснений аналіз дозволив виокремити такі перспективи використання ідей просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції досліджуваного періоду в умовах сьогодення: відкриття недільних шкіл, залучення духовної інтелігенції до проведення просвітницької діяльності, активізація громадського руху і меценатів для проведення спільних заходів, добродійних вечорів, формування милосердя як важливої індивідуально-особистісної якості дітей та молоді. Просвітницько-педагогічна діяльність представників різних

професій у минулому може стати орієнтиром для молодого покоління під час професійного самовизначення [1, с. 177–182].

Висновки. Просвітницько-педагогічна діяльність залежала від соціальної активності особистості, мала добровільний характер, вирізнялася такими змістовними формами, методами і механізмами проведення: національна солідарність та взаємодопомога, залучення представників усіх національних общин та заможних громадян до розв'язання регіональних проблем, створення національних шкіл із викладанням рідною мовою та обов'язковим вивченням державної мови, здійснення адресної матеріальної допомоги студентам та здібним учням, вирішення питань стосовно отримання освіти, працевлаштування з отриманням дешевого житла та харчування, медичного забезпечення.

Проведена робота не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми й засвідчує необхідність подальших досліджень у здійсненні порівняльного аналізу просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції ХІХ та ХХ століть, у вивченні особливостей поширення національної освіти в інших регіонах України, а також у вивченні конкретного національного досвіду роботи громад, які населяли Південь України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Комунальний вищий навч. заклад «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обл. ради ; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Херсон ; Тернопіль, 2019. 285 с.